

MIRJANA GROSS

Zagreb

Njemačka socijalna povijest 1949-1990.

Povodom knjige Hansa-Ulricha Wehlera, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 5. Band: *Bundesrepublik und DDR 1949-1990*, München 2008.

Ovo je peti svezak djela koje obuhvaća oko 300 godina njemačke socijalne povijesti (od oko 1700. do 1990) a znatno je utjecalo na generacije povjesničara i povjesničarki. Na temelju goleme historijske literature Wehler je, radeći dvadesetak godina, uspio ostvariti sjajnu i autoritativnu sintezu bogatu činjenicama i objašnjenjima složenih povijesnih procesa.¹ U svakom slučaju Wehlerovo je djelo najinformiranija, najopširnija i najzahtjevnija sinteza iz ruku jednoga jedinoga povjesničara. Ne postoji paralela takvom pothvatu.

Kao pripadnik njemačke poslijeratne generacije povjesničara, prvak Bielefeldske škole, pobornik »historijske socijalne znanosti«, izdavač časopisa *Geschichte und Gesellschaft*, on je svojim angažmanom za demokraciju i jednakost šansi, a pogotovo svojom spremnošću za polemiku o aktualnim problemima, zacijelo jedan od vodećih intelektualaca »stare« a vjerojatno i ujedinjene Savezne Republike Njemačke.

Kao predstavnik Bielefeldske škole Wehler je svojim djelom želio pokazati da je »historijska socijalna znanost« nadmoćna ostalim teoretskim pristupima kada je riječ o nastojanju da se postigne sinteza. Zato je bio izložen brojnim kritikama, pogotovo »nove kulturne historije« čiji su pripadnici željeli razotkriti slabosti njegovih rezultata.

Wehler je autor brojnih eseja koje povezuje njegovo sudjelovanje u znanstvenim kontroverzama s intervencijama u političke probleme. Sa svojim petim sveskom njemačke socijalne historije on se obratio suvremenoj povijesti ali mu nije uspjelo znanstveno reflektirati vlastito djelovanje i doživljaje, tj. on u svojim historijskim analizama nije problematizirao pitanje svoga vlastitoga svjedočanstva vremena o

---

1 O tome vidi moju recenziju 4. sveska Wehlerova djela pod naslovom: »Njemačko doba ekstrema 1914-1949«, koja se odnosi i na 3. svezak njemačke socijalne historije od 1849-1914, *Časopis za suvremenu povijest* 1/2005. Razdobljem od 1945. do 1995. i nekim temama koje zanimaju Wehlera, bavi se i Konrad Jarausch u svojoj knjizi *Die Umkehr, Deutsche Wandlungen 1945-1995*, München 2004, koju sam prikazala pod naslovom: Obrat prema normalnosti i humanosti u *Časopisu za suvremenu povijest* 2/2005. O nekim recenzijama Wehlerova 5. sveska njemačke socijalne historije informirala sam se preko interneta.

kojem piše. Tako Wehler hvali svoju generaciju koja je poslije rata izgradila Saveznu Republiku Njemačku, a on je sudjelovao u najvažnijim javnim kontroverzama od pedesetih godina dalje. Činjenica da se Wehler ne ograđuje od svoga svjedočanstva vremena izrazita je u poglavlju o političkoj kulturi. Tvrdi štoviše da nigdje nije bilo grupe intelektualaca koja je tako snažno utjecala na javnu raspravu kao što je to slučaj u Saveznoj Republici Njemačkoj. Zato se može reći da je peti svezak Wehlerova djela izvanredno životno postignuće jednoga povjesničara, ali pokazuje i granice njegove perspektive kada je riječ o suvremenoj povijesti.

Wehler u svom djelu iznosi dugi lanac argumenata za svoja mišljenja, ali ponekad nedostaju suprotne pozicije a ton zna biti prekomjerno polemičan. Kao recenzent, on je nemilosrdan i militantan ali je i spreman na reviziju nekih svojih pogleda. On potiče sporove ali i diskusije i otvoren je prema inovacijama. Wehler je politički protivnik dvaju usmjerenja: konzervativnog i lijevo radikalnog. Kao sudionik u političkim kontroverzama on je »public intellectual« koji stoji lijevo od sredine. Uglavnom se može reći da povezuje izvrsnost profesionalnoga povjesničara s liberalno-prosvjetnim angažmanom javnoga intelektualca i građanina.

Wehler je pokušao postići sintezu koja bi omogućila solidnu interpretaciju važnih problema njemačkoga društvenog razvoja. Držao se strukturne sheme koja se pokazala plodnom i nakon mnogo godina iako se obzor mišljenja i prosuđivanja u historiografiji s vremenom mijenja jer povijesni procesi bacaju novo svjetlo na određene povijesne pojave. Ostao je dakle vjeran Maxu Weberu i njegovoj tezi o četirima osovinama društvenoga razvoja. To su ekonomija, moć, kultura i društvena nejednakost. Analiza tih složenih spletova omogućila je Wehleru razmjerno pouzdanu spoznaju o određenome povijesnom razvoju. Taj koncept četiriju osovina proizveo je izvještaj zasićen teorijom i statističkim podacima, uvjerljiv prikaz kontinuiteta i diskontinuiteta te teoretsko i analitičko tumačenje društvenoga razvoja Zapadne a dobrim dijelom i Istočne Njemačke od 1949. do 1990. godine. Pritom autor odbija neke teze američke teorije modernizacije.

Prema njegovom konceptu, ne postoji primat jedne od spomenutih osovina u povijesnom kretanju. Wehler se drži promjenljive uloge i mogućega prevladavanja jednoga od socijalnih, ekonomskih, političkih ili kulturnih faktora u društvenom kretanju određenoga razdoblja. Otklanja dominantnost određene figure mišljenja kojom se povjesničari i povjesničarke često služe kao bazom za argumentaciju. Zato pobija mogućnost spoznaje totaliteta prošle povijesti u smislu Hegela ili Marxa, ali drži da se orijentacijom prema legitimnim spoznajnim usmjerenjima može do stanovite mjere shvatiti splet bitnih pokretačkih snaga koje se, međutim, ne mogu cjelovito obuhvatiti.

Pet svezaka o njemačkoj socijalnoj povijesti pokazuju značajan diskontinuitet u političkoj moći i u političkim idejama dok strukture velikih društvenih formacija i ekonomskih sustava imaju razmjernu kontinuitet, no dakako i ovdje se naziru brojne promjene.

U razmatranju o organizaciji moći i društvenoj zbilji koju proizvodi, Wehleru je centralno intenzivno razračunavanje s trajnošću društvene nejednakosti. On odbacuje mišljenje nekih sociologa da je u Saveznoj Republici Njemačkoj riječ o niveliranom društvu srednjega sloja. Drži doduše da su svi građani imali udio u poboljšanju životnih uvjeta nakon rata, ali su ostale velike razlike među klasama. Linija koja je razdvajala položaj nižih namještenika od stručnih radnika je doduše gotovo nestala, ali se pojavila donja klasa useljenika i nastalo je novo siromaštvo. U posljednjem svesku autor je pokazao da se golemi disparitet između tržišno uvjetovanih gornjih, srednjih i donjih klasa još više proširio. Nejednakost doduše prevladava u bitnim životnim dimenzijama no nema otvorenoga antagonizma između neprijateljskih klasa kao prije jer su ga socijalna država i prosperitet ublažili. Srednje klase su se od 1949. znatno proširile dok je radništvo sve više primalo građanski način života i više ne izaziva strah u građanstvu kao nekada klasno borbeni i militantni proletarijat.

Ispod izuzetno privilegiranih gornjih klasa nalazi se široka zona povlaštenih srednjih klasa koje su nositeljice građanskoga društva u Saveznoj Republici Njemačkoj. Nekada klasno svjestan proletarijat je socijalnim pravom, tarifnom politikom, političkim sudjelovanjem i razmjerno uspješnim poboljšanjem života pretvoren u posloprimce koji žele pregovarati. No ispod radničke klase nastao je zbog imigracije novi etnički subproletarijat koji se ne može asimilirati i obrazovati, živi u getima, a djelomično je pod utjecajem fundamentalnoga islamizma. To bi, prema Wehleru, mogla biti opasnost koja nadilazi »crvenu opasnost« iz 19. stoljeća.

Autor dakle nije prikazao blistavu sliku Savezne Republike Njemačke. Veliki uspon, »ekonomsko čudo«, savladavanje izazova modernizacije i dalje proizvode društvenu nejednakost. Jest doduše riječ o općem proširenju životnih šansi, ali je njihova različitost izvanredno velika. Ekonomska elita i građanska inteligencija preživjele su sve preobrazbe pa i suradnju s nacizmom. Wehler dakle uočava samo promjene oblika građanstva a ne i njegovu renesansu ili kraj.

Savezna Republika Njemačka, prema autoru, ima iznenađujući kontinuitet društvenih elita i posjedovnih odnosa. Zato on odbija tvrdnje da je riječ o otvorenomu društvu s mogućnošću uspona za svakoga. Misli da je ideal jednakosti u modernoj demokraciji danas još više u opasnosti nego prije jer je tržište slijepo za ekonomske i socijalne posljedice svojih odluka. Autor je obratio veliku pažnju snagama kojima tržište oblikuje klase jer je zapadno njemačko društvo od 1848. dominirano od klasa uvjetovanih tržištem. Dok se politički sustavi ubrzano mijenjaju, velike su socijalne formacije relativno trajne, ali ne postoje nezavisno od konfiguracije političke moći.

Zapadno njemačko društvo, slobodno od neprijateljskih klasa, čini se stabilnim, ali u njemu postoje trajne suprotnosti u podjeli prihoda i imetka te u nejednakom pristupu elitama i obrazovnim ustanovama. Socijalna nejednakost je stalna i Wehler odbacuje tvrdnje da više nema donjih slojeva. No kao što je već rečeno, proturječja između donjih klasa i gornjih klasa u ekonomiji, akademskoj inteligenciji i državnome aparatu u usporedbi s prošlošću više ne izazivaju klasnu borbu.

Proces ekonomskoga rasta dugo je uvjetovao kontinuitet razvoja klasa industrijskih radnika, menadžera, namještenika. No diskontinuitet u oblikovanju klasa povezan je s državnom intervencijom ili naglim preobrazbama političkih režima. Wehler ističe da na razvoj suvremenih njemačkih klasa snažno utječe i karakter političke vlasti. U birokratskoj socijalnoj državi politika stvara klase primatelja penzija i potpora. Naime, socijalna država sa svojim, kako kaže Wehler, uglavnom pretjeranim davanjima pokušava obuzdati slabosti tržišnoga društva, prije svega stalno stvaranje i produblјivanje nejednakosti.

»Civilno društvo« se smatra idealnom zajednicom koju štiti liberalno-demokratski ustav, pravna država te što autonomnija individualna odgovornost s aktivnom participacijom u političkom životu. Cilj je dakako prepustiti što više odgovornosti građanima, a ne samo državnom tutorstvu. To je bilo donekle moguće u doba »ekonomskog čuda« u poslijeratnim godinama. No uskoro je nastao novi etatizam socijalne države koja je stvarala sve gušću mrežu državne regulacije socijalne sigurnosti na sve brojnijim područjima. Prema Wehleru, radi se o pretjeranom širenju socijalne države koja potiskuje odgovornost pojedinaca za oblikovanje vlastitoga života. U svom hipertrofiranom obliku taj se sustav više ne može financirati.

Autor prikazuje dimenzije nejednakosti u rodu, braku, obitelji u generacijama, starosti, obrazovanju, zdravlju, konfesijama. Ujedno upozorava na razmjernu konstantnost društvenih oblika unatoč promjenama u novim pluralističkim socijalnim strukturama. Porijeklo još uvijek ima bitnu ulogu kada je riječ o dohotku, habitusu, braku, obrazovanju. Autor je istaknuo znatni diskontinuitet u tradicionalnim klasama plemstva, seljaka i seoskih radnika. Uspon industrijskih radnika se nastavljao do sedamdesetih godina kada ih je u Saveznoj Republici Njemačkoj pretekao socijalni lik namještenika u vezi s nastankom društva usluga. No zbog prosperiteta s valom »ekonomskoga čuda« proces ulaska tih radnika u građanstvo se nastavio. Inteligencija (*Bildungsbürgertum*) je tradicionalno imala od države dobiven privilegiran položaj. Jedino ga je izgubila u korist nacističke elite, ali se poslije 1945. brzo oporavila. Ekonomska buržoazija preživjela je sve političke preobrazbe. Niti suradnja s nacistima uz iskorištavanje sustava ropskoga rada nisu prekinuli njeno napredovanje. U malom građanstvu autor vidi živu mobilnost uspona i pada te ističe da promjene političkih režima ruše kontinuitet u toj društvenoj formaciji.

Pripadnici Bielefeldske škole bili su uvijek kritični prema suvremenom društvu. No Wehler je prikazao povijest uspjeha Savezne Republike Njemačke kao tržišnoga društva koje je iznenađujuće često ispravno postupalo u godinama poslijeratne izgradnje. On hvali zapadnu integraciju Zapadne Njemačke, »ekonomsko čudo« i načelo što veće učinkovitosti u različitim djelatnostima, a osuđuje uz ostalo pokret 1968, konzervativnu inteligenciju, neefikasni školski sustav. Iako je Wehler na kraju osudio Saveznu Republiku Njemačku zbog nedostatka volje za reformama i zbog nesposobnosti da ukroti velika poduzeća i internacionalni turbo-kapitalizam, priznao joj je znatnu sposobnost učenja i usmjerenja prema budućnosti.

Tržišno gospodarstvo, demokracija i društvena emancipacija nisu automatski povijesni uspjesi Savezne Republike Njemačke nego su morali biti izborni i obranjeni. Wehler drži da su Nijemci pritom pokazali izvanrednu težnju za solidnom učinkovitosti svoje ekonomske i druge djelatnosti. On zastupa tezu da je takva sposobnost i želja za što boljim rezultatom rada bila karakteristična za nacistički socijalni darvinizam sa ciljem stvaranja narodne zajednice superiornih arijskih Nijemaca. Zato se nakon propasti nacističkoga režima taj impuls prema učinkovitosti izrazio u volji za usponom u tržišnome društvu i kao pogonsko gorivo »ekonomskoga čuda« u mladoj Saveznoj Republici Njemačkoj, a transfer lojalnosti usmjerio se na oduševljenje Europom. Riječ je o jednom od psihosocijalnih Wehlerovih objašnjenja koji su naišli na kritiku.

U suprotnosti s raširenim uvjerenjem da je Zapadna Njemačka tek poslije 1945. krenula putem »pozapadnjenja«, autor tvrdi da je Njemačka do 1914. bila dio zapadnoga svijeta, ali da je poslije Prvoga svjetskoga rata i 1933. napustila svoj kulturni krug u koji se vraća nakon 1945. godine. Taj izuzetno težak obrat tekao je vrlo brzo i to ne samo zbog pritiska zapadnih saveznika nego i zbog političkih i mentalnih tradicija koje su u »drugom tridesetogodišnjem ratu« (1914-1945) bile teško oštećene ali ne i uništene. Zapadna Njemačka mogla je nakon pada nacizma ispraviti posljedice fatalnoga civilizacijskoga sloma i vratiti se 1949. (osnivanjem Savezne Republike Njemačke) na Zapad. Prema Wehleru nije dakle tek tada prihvatila zapadne vrijednosti i norme kao novost, kako mnogi misle, nego je reaktivirala onu tradiciju njemačke povijesti koja se mogla obnoviti i ponovno stigla na Zapad.

Kada je riječ o kulturnom razvoju, Wehler se uglavnom bavi kulturnim institucijama, a ne i strujama. Najbolji su njegovi prikazi pluralizma javnosti Savezne Republike Njemačke, tj. izdavaštva, radija i televizije sve uz dominaciju buržoaske kulture. Kao u ranijim radovima, i u ovoj knjizi dolazi do izražaja Wehlerov odnos prema »novoju kulturnoj historiji«. ² Predbacuje joj da idealistički slijedi slike koje povijesni akteri imaju sami o sebi, a one su uglavnom obmane s određenim uzrocima i ciljevima. Osuđuje kulturnu historiju što potiskuje društvene i ekonomske pojave i zapušta političku historiju a pogotovo da je nesposobna za sinteze. Sa strane kulturne historije Wehleru se pripisuje beskrvna interpretacija bez građana koji djeluju i smatra se da zbog visokoga stupnja analitičke apstrakcije nedostaju različita iskustva ljudi.

Wehler je ipak nastojao fleksibilno primijeniti neke poticaje iz debate o kulturnoj historiji. Uzeo je u obzir kritiku koja se odnosi na nedostatak dvostruke konstitucije zbilje u njegovim djelima. To su s jedne strane socijalni, ekonomski, politički i kulturni uvjeti, a s druge strane tumačenje smisla i konstrukcija realnosti od samih povijesnih aktera. U ovoj je knjizi posvetio veliku pažnju kulturno-socijalnom

2 Vidi: Hans-Ulrich Wehler, *Die Herausforderungen der Kulturgeschichte*, München 1998. Hans-Ulrich Wehler, *Historisches Denken am Ende des 20. Jahrhunderts 1945-2000*, Essen 2002.

proširenju klasne teorije Pierrea Bourdieua. On drži da klasno specifični »habitus« ima odlučnu ulogu u kontinuitetu elita. Naime, u tijeku socijalizacije nastaju odgojem i obrazovanjem posebna obilježja ličnosti koja strukturiraju ponašanje, ukus, jezik, način mišljenja. Klasno specifično oblikovanje toga »habitusa« socijalnim porijeklom osigurava kontinuitet elite. Na mjesto grubih, vidljivih klasnih suprotnosti dolaze sukobi oko »fina razlika« pa se pri tom više uzima u obzir kulturna dimenzija klasnih struktura i bolje je vidljivo da je reprodukcija nejednakosti jedna od jezgra klasne strukture. Mislim da je Wehlerovo nadahnuće tezama Bourdieua, u kombinaciji s njegovom socijalnom historijom kao nasljedem Maxa Webera, znatno ojačalo uvjerljivost autorovih objašnjenja.

Poznato je da se krajem 70-ih godina pojavila struja postmodernizma koja uz ostalo napada sve struje analitičke historije usmjerene prema strukturama i procesima i objavljuje da svijet treba opisati isključivo kao lingvistički tekst. U nekim svojim radovima Wehler je zato žestoko kritizirao predstavnike tih pokušaja razaranja historije kao discipline, pogotovo Foucaulta i Whitea.

Wehler je prihvatio izazov dvostruke njemačko-njemačke povijesti nakon 1945. godine. Opisao je Saveznu Republiku Njemačku kao životno sposobnu novu državu koja je prolazila kroz sve bitne političke, ekonomske, pravne, kulturne modernizacijske procese, a Njemačku Demokratsku Republiku kao deprimirajući kontrast u usporedbi s povijesnim uspjehom Savezne Republike Njemačke. Ističe kako je Njemačka Demokratska Republika postojala četrdesetak godina ne iz vlastite snage nego kao sovjetska satrapija bez korijena u njemačkom radničkom pokretu. Kada je 1989. ostala bez sovjetske potpore, nije se mogla sama stabilizirati jer je njen politički sustav bio u slijepoj ulici državnoga komunizma i totalitarne diktature partije, a kruta ideologija onemogućila je sposobnost učenja. Gospodarstvo Njemačke Demokratske Republike bilo je podređeno strogoj planskoj privredi čija je funkcionalna slabost postajala s vremenom sve očiglednija. Socijalna struktura nije se stvarala na temelju pokretljivosti i učinkovitosti u svim vrstama djelatnosti nego na ortodoksnim partijskim normama i bliskosti s vrhovima vladajuće Socijalističke jedinstvene partije Njemačke. Prava građana bila su podređena partijskoj samovolji, a kultura je izolirana od inovativnih poticaja.

Savezna Republika Njemačka bila je dakle parlamentarna republika, sposobna za budućnost a »realni socijalizam« Njemačke Demokratske Republike bio je diktatura nesposobna za život. Zato je nakon fuzije obiju njemačkih država Savezna Republika Njemačka nužno postala jezgra s prokušanim liberalno-demokratskim ustavom kojoj se priključilo pet novih saveznih država bivše Njemačke Demokratske Republike. To je težak proces i teret Savezne Republike Njemačke od 1990-ih godina.

Činjenica što Wehler nije ravnopravno analizirao obje njemačke države i što dakle nije posvetio Njemačkoj Demokratskoj Republici opširniji prikaz izazvala je brojne kritike. Zamjera mu se psovanje njemačkih »boljševika« i njihove razarajuće djelatnosti umjesto analitičkoga postupka i njegova moralna osuda kao kasni »hladni

rat«. Dakako da je bilo i kritika što se Wehler nije bavio životnom stvarnošću istočnonjemačkoga društva i kulturom i što se nije trudio da razumije istočnonjemački mentalitet.

Osnovni problemi njemačke socijalne povijesti 1949-1990. razvrstani su u poglavlja koja obuhvaćaju okvirne političke uvjete u obje nove države, »turbulence« povijesti stanovništva, strukturne uvjete i ekonomske procese, strukturne uvjete i procese socijalne nejednakosti, strukturne uvjete i procese političke moći te strukturne uvjete i kulturne procese. Sve je to prikazano najprije u Saveznoj Republici Njemačkoj, a zatim kao kontrast u Njemačkoj Demokratskoj Republici.

U vezi s političkim uvjetima u Saveznoj Republici Njemačkoj Wehler pokazuje kako se ona nakon 1949. konsolidirala kao demokratsko-parlamentarna republika i da nije bilo dezintegracije unatoč devet milijuna mrtvih u ratu, dvanaest milijuna bjegunaca i protjeranih, pet milijuna evakuiranih iz gradova te ratnih zarobljenika. Zato je Savezna Republika Njemačka mogla samo pet godina poslije rata ući u »ekonomsko čudo« s povećanjem masovnoga prosperiteta u učinkovitoj demokratskoj državi. Taj su razvoj uvjetovali ekonomski rast, a samosvijest zapadnih Nijemaca hranila se i kontrastom s diktaturom njemačkih »boljševika« u Istočnoj Njemačkoj. Uz to se učvrstilo ustavno uređenje, efektivna državna vlast, demokracija kancelara i privikavanje na novu političku kulturu jer karizmatička vlast više nije bila poželjna zbog iskustva s Hitlerom. Savezna Republika Njemačka je u »zlatno doba« zapadnoga kapitalizma 1950-1973. postala sudionica na svjetskome tržištu i članica zapadnoga svijeta.

Američke okupacijske snage su doduše od početka utjecale na novi politički život, ali su to usmjerenje već rano prepustili Nijemcima na vlastitu odgovornost. Osuđeni nacisti uskoro su otpušteni s robije i s velikodušnom amnestijom reintegrirani u društvo. Od oko 300.000 neposrednih sudionika u Holokaustu osuđeno je samo oko 500. Ponovno je namješteno mnogo vodećih suradnika nacističkih institucija jer je u doba hladnoga rata bilo važno samo antikomunističko držanje.

S druge strane osjećao se snažan otklon od diktature, pogotovo u medijima. Od kasnih šezdesetih i sedamdesetih godina jačala je kritička konfrontacija, prije svega intelektualaca s nacističkom prošlosti, pa se i time Savezna Republika Njemačka razlikovala od Njemačke Demokratske Republike i Austrije. U Istočnoj je Njemačkoj službena doktrina propovijedala da je fašizam izrod kapitalizma. Wehler drži da su na taj način ispričani Hitlerovi pristalice jer je za sve zločine kriv samo kapitalizam. No denacifikacija i s osudama na smrt ili deportacijama u sovjetske logore bila je na početku snažnija nego na Zapadu.

U Istočnoj Njemačkoj je ratna i poslijeratna bijeda bila neusporedivo teža nego na Zapadu zbog uključenja u istočni blok staljinističke »narodne demokracije«, koja je sprječavala ekonomski i društveni razvoj i izazivala izolaciju od svjetskoga tržišta. Nemilosrdna pljačka sa strane Sovjeta, pod izgovorom reparacija, ograničila je proizvodnju i promet. Dok je u Zapadnoj Njemačkoj postojao slobodan politički život

s diskusijama i konkurentskim političkim strankama, u Istočnoj Njemačkoj put je kretao prema drugoj diktaturi partije nakon nacističke i sustavu vodeće elite uglavnom državnih namještenika lojalnih Socijalističkoj jedinstvenoj partiji Njemačke. Nakon razvlašćenja posjedničke buržoazije i veleposjeda te prisilnoga uključenja seljačkih posjeda u poljoprivredne zadruge došlo je do bijega na Zapad te do dotada neviđene smjene elite i promjene stanovništva uopće.

Dok su na Zapadu socijalističke ideje stvorile socijaldemokratske stranke kao reformne pokrete koji su sudjelovali u ostvarenju socijalne, ustavne i pravne države, u Istočnoj Njemačkoj nastaje, adaptacijom sovjetske stvarnosti, boljševički sustav sa snažnom diktaturom i centralno vođenom planskom ekonomijom. Državna partija nadzire sva životna područja prije svega preko državne sigurnosti koju Wehler naziva »crveni Gestapo«. Nakon radničkoga ustanka 1953, likvidiranoga sovjetskim tenkovima, Njemačka Demokratska Republika se uključuje u Varšavski pakt zemalja Istočne Europe.

Pokreti stanovništva u Saveznoj Republici Njemačkoj bili su dramatični prije svega zbog masovnoga dolaska iseljenih i prognanih iz Istočne Europe te onih koji su do gradnje Berlinskoga zida bježali iz Njemačke Demokratske Republike i napokon zbog imigracije stranaca. Zapravo jedna četvrtina stanovništva sastojala se od spomenutih pridošlica. Milijski uglavnom novoga stanovništva značajno su povećali potencijal stručne radne snage za čije školovanje Savezna Republika Njemačka nije morala ništa platiti. To je dakako znatno utjecalo na ekonomski rast. Nasuprot tome, za Njemačku Demokratsku Republiku karakterističan je masovni bijeg do gradnje Berlinskoga zida 1961. godine.

Wehler obraća veliku pažnju »ekonomskom čudu« Zapadne Njemačke u »zlatno« doba zapadnoga kapitalizma 1950-1973, tj. njenu povratku na svjetsko tržište i orijentaciju na izvoz koja je proizvela visoku konjunkturu. Godine 1960. Savezna Republika Njemačka bila je prema broju zaposlenih u industriji najviše industrijalizirana zemlja na svijetu. To se zatim promijenilo zbog velike ekspanzije sektora usluga koji je počivao na proširenju sustava socijalne sigurnosti, javne uprave, obrazovanja, financijske djelatnosti te na razvoju konzumnoga društva s rastućom moći kupnje.

S naftnim šokom 1973. prestaje visoka konjunktura, ali Savezna Republika Njemačka i dalje pripada najbogatijim zemljama Europe. Razmatrajući ekonomski razvoj, autor upozorava na uklapanje Savezne Republike Njemačke u integracijske procese i njegove posljedice kao što su slabljenje nacionalističkih predrasuda, nestanak carinskih barijera, prihvaćanje općeuropskih pravila, korištenje šansi europskoga tržišta. Općenito smatra da je zajedničko tržište do 1973. bitno utjecalo na rast blagostanja. Zanima ga i globalizacija kao integracija kontinenta u jedno ekonomsko i političko polje akcije. Iz konkurentske utakmice pod utjecajem tržišta bila je isključena samo poljoprivreda s cijenama garantiranim od države. Agrarno-politički intervencionizam je kao bezgranična subvencija poljoprivrede, prema

autoru, kriva investicija u korist visoko privilegirane manjine dok su investicije u obrazovanje i znanost vrlo male.

Izgradnja »socijalističkoga društva« izazvala je u Njemačkoj Demokratskoj Republici razbijanje cijeloga sustava proizvodnje. Poduzeća su razvlaštena, banke raspuštene, kreditni sustav podržavljen. Lik samostalnoga poduzetnika shvaćao se kao inkarnacija klasnoga neprijatelja pa je maknut a da za njegovu djelatnost nije nađena zamjena. Tu ulogu nisu mogli preuzeti funkcionari Socijalističke jedinstvene partije Njemačke i birokrati planiranja, postavljeni na važne položaje u privredi samo po političkim kriterijima. Zato su oni bili nesposobni za rješavanje ekonomskih problema. Prema tome, težište je bilo na što većoj proizvodnji prema planu bez obzira na kvalitetu, rentabilnost, produktivnost, smanjivanje troškova. Preostalo je dakle samo formalno ispunjenje plana izrađenoga prema političkom kriteriju.

Bijeg stručnih radnika na Zapad nije se mogao nadomjestiti. Dogmatsko fiksiranje na industrijsku proizvodnju a zanemarivanje konzumnih dobara i sektora usluga, te vezivanje uz istočni blok, također je sprječavalo dinamiku razvoja. Kruta nivelacija onemogućila je primjenu načela učinkovitosti. Wehler drži da je sustav komandiranja sa strane kadrova, nositelja dogmatske ideologije, bez dinamičnih samostalnih ekonomskih subjekata doveo do samouništenja Njemačke Demokratske Republike. Kada više nije mogla otplaćivati dugove, privremeno su je spasila dva kredita Savezne Republike Njemačke. Pojavom Gorbačova 1985. postale su moguće promjene. No Njemačka Demokratska Republika ostala je utočište ortodoksije pa je upala u još veća zaduženja. Zato se raspala velikom brzinom.

Već je rečeno da Wehlerova analiza socijalne nejednakosti u Saveznoj Republici Njemačkoj ima središnje mjesto u analitičkom skeletu četiriju osovina. Socijalna nejednakost je sastavni dio socijalne strukture kao skupa trajnijih socijalnih odnosa i sustava reguliranja ekonomije, politike, prava, obrazovanja, budžeta, obitelji. U društvu dominiranom od tržišta socijalna je hijerarhija dakle temelj. Kaos poslije rata izazvao je dezintegraciju socijalne strukture, ali se ona uskoro konsolidirala s klasama ekonomske buržoazije ovisne od tržišta te inteligencije kao elite. Njihovi su se resursi moći, djelovanja i prestiža fundamentalno razlikovali od velike većine stanovništva: industrijskih radnika, namještenika, obrtnika i seljaka. Zapadnonjemačko tržišno društvo ima stratifikacijski oblik određen od faktora moći i vlasti, dohotka, imetka, prestiža, načina života, obrazovanja, »habitusa«. No osnovne dimenzije nejednakosti su u usporedbi s razdobljem do 1914. ublažene i zato uglavnom nema prijetećih napetosti i otvorenih klasnih sukoba.

Pitanje je da li je elita stekla svoj položaj na temelju izvrsne djelatnosti, naobrazbe i uspješnih karijera u svojim zanimanjima ili pritom osnovu ulogu ima društveno porijeklo, »habitus« rod, etnička pripadnost. Wehler odbacuje optimističku sliku društva otvorenoga prema usponu sposobnih pojedinaca na društvenoj ljestvici i nestanka klasa. Drži da je riječ o dinamičnoj socijalnoj strukturi s više pluralistič-

kih crta nego prije, ali ona u jezgri počiva na klasama uvjetovanima tržištem i na naslijeđenom karakteru socijalnih struktura i kulture prošlosti.

Wehler pobija mišljenja o nivelaciji ili nestanku socijalne nejednakosti. Cilj socijalne države je poboljšanje šansi što većem broju građana, a ne utopija jednakih šansi za svakoga. Suprotstavlja se sociolozima koji tvrde da je tradicionalna buržoaska formacija propala, a nastali su amorfnj srednji slojevi s buržoaskim normama i vrijednostima. On misli da je zapadnonjemačka buržoaska formacija doduše doživjela promjene oblika između 1914. i 1945, ali da nije nestala i da nije nastalo amorfnj društvo srednjih slojeva. Ublažavanje oštih društvenih suprotnosti nije uklonilo velike disparitete.

Društvo usluga nije niveliralo klasne razlike jer tržišno gospodarstvo i dalje proizvodi društvene nejednakosti. Wehler prema tome vidi socijalnu hijerarhiju klasa uvjetovanih tržištem i nastavak tradicije socijalnih struktura iz prijašnjih epoha ali bez nekadašnje oštre konfrontacije. Zapadnonjemačka socijalna hijerarhija je dakle proizvod tržišnoga društvu u kojemu načela tržišta prodiru u društveni život pa se dobra i resursi stalno dijele po vertikalnoj strukturi nejednakosti. Na temelju tih mehanizama sustavno se reproduciraju nejednake životne šanse i rizici. Klasna struktura dakle nipošto nije nestala nego se u promijenjenom ruhu i dalje pojavljuje u obliku stroge socijalne hijerarhije.

Autor se bavi svim klasama i oblicima društvene nejednakosti. Nakon privilegirane elite bogate ekonomske buržoazije i akademske inteligencije, on opisuje stare i nove »srednje slojeve« (*Mittelstand*). Upozorava na golemu ekspanziju klasa usluga, uglavnom namještenika i činovnika, na povećanje srednjih dohodaka, ali i širenje razmaka prema najvišim još brže rastućim dohocima te prema najnižim koji rastu polagano. Za tim »novim« srednjim slojevima zaostaju »stari« naime obrtnici i mali trgovci. Veliku pažnju Wehler posvećuje usponu radnika iz proletarijata uz nestanak marksističke tradicije i prelazak na borbu interesa u masovnoj demokraciji, ali bez klasne borbe i emancipacijskoga pokreta proletarijata. Socijaldemokratska stranka prestaje biti stranka radnika, odriče se svoje marksističke tradicije, a članstvo joj se uglavnom sastoji od namještenika, činovnika i inteligencije.

U doba konjunktura stručni su se radnici počeli uključivati u srednje slojeve, ali su restriktivni uvjeti dijelili svijet radnika od namještenika i činovnika. Odnosi podjele dohotka na štetu radnika ostali su stabilni. Wehler piše i o radničkim ženama te o stranim radnicima (*Gastarbeiter*) koji su kao etnički heterogeni proletarijat stvorili geta i subkulture bez mogućnosti integracije. To je velikim dijelom rubni sloj siromaha, a tržište nema mehanizama za uklanjanje ekstremne socijalne nejednakosti.

Autor opisuje i politički kraj plemstva, ali i njegovo preživljavanje kao prestižnoga gornjega sloja uz uspješno prilagođavanje novim prilikama. U vezi sa fundamentalnim promjenama u seljačkoj sredini, autor piše o jačanju državnoga intervencionizama. S golemim državnim subvencijama poljoprivreda se oslobađa tržišne konkurencije i podliježe »dirigističkom centralizmu« države. Seoski proizvođači se

stavljaju pod skrbništvo države i pretvaraju u visoko subvencioniranu klasu koju zbrinjava država, a njihovu egzistenciju osigurava ostalo stanovništvo koje plaća porez. Prema ovom stanju autor je posebno kritičan.

Zatim je riječ o nejednakosti rodova unatoč smanjenja diskriminacije žena. Uz to čitamo o klasno specifičnim ženidbenim tržištima, koje određuje klasna i prestižna hijerarhija na temelju socijalne nejednakosti, te o promjenama u obiteljima, uz ostalo i o erodiranju braka i obitelji.

Autor istražuje društvene nejednakosti i u slučaju mladeži i različitih generacija. Nestanak nekada duboke nejednakosti vidi samo kod konfesija (katoličke i protestantske) uz ostalo i u vezi s bikonfesionalnom kršćanskom demokracijom. Riječ je još o nejednakosti uvjeta stanovanja te obrazovanja koje je doduše doživjelo reforme ali se odlučujući utjecaj društvenoga porijekla održao. Ostale su ili se povećale klasno specifične razlike šansi. Dimenzije društvenoga života koje podliježu imperativima društvene nejednakosti jesu i političko sudjelovanje, društveni prostor, starost, zdravstvo, kriminal.

U Njemačkoj Demokratskoj Republici klasna shema dakako nije bila tržišno uvjetovana nego je posljedica djelovanja posjednika moći. Naime, klase uvjetovane tržištem, prije svega plemićki veleposjed i ekonomska buržoazija, su uništene, a nove klase zapravo konstituira vladajuća monopolistička elita. Egalitarnost u »realnome socijalizmu« samo je licemjerje zbog visokoga stupnja nejednakosti koji je proizlazio iz politički utemeljenoga klasnog položaja, tj. iz (ne)moćnosti pristupa k moći. Na čelu te strukture bila je partijska elita kao mala klasa privilegiranih posjednika moći s funkcijom kolektivnoga poduzetnika i apsolutnom moći koja je htjela nadzirati i regulirati sva životna područja. Ispod vladajuće klase monopolističke elite Socijalističke jedinstvene partije bila je »administrativna« klasa usluga koja je sudjelovala u državno-komunističkom sustavu vladanja i planiranja, a sastavljena je bila od pripadnika političkih ustanova, državne sigurnosti, Centralnoga komiteta, Akademije znanosti i vojske. Ispod ove nalazila se »operativna« klasa usluga, koja je dokumentirala svoju lojalnost članstvom u partiji i propagiranjem vulgarnoga marksizma-lenjinizma, ideologije neupotrebljive za rješavanje praktičkih problema. Ona je patila od stalnoga manjka efikasnosti i inovativnoga mišljenja u planskoj proizvodnji. Bila je to zapravo nova inteligencija koja je preostala nakon masovnoga bijega ili protjerivanja na Zapad.

Heroizacijom proletarijata proglašena je industrijska radnička klasa najviše privilegiranom socijalnom formacijom, zapravo svjetsko-povijesnim subjektom koji će omogućiti prijelaz u buduće komunističko društvo. Stvarno bila je isključena od bilo kakvoga stvaranja odluka. Ta radnička klasa imala je dulje radno vrijeme, niži dohodak i penziju nego ona u Saveznoj Republici Njemačkoj, stradavala je od planskih i organizacijskih grešaka zbog planiranja proizvodnje od partijskih kadrova izvan poduzeća. Socijalistička jedinstvena partija Njemačke kao avangarda proletarijata nije

bila sposobna rješavati svakodnevne probleme, a zauzimala je sve više društvenih i političkih područja bez demokratske legitimacije.

Autor opisuje i seosku radničku klasu, naime razvlašćene seljačke posjednike prisilno organizirane na državnim posjedima-zadugama gdje su postali poniženi, demotivirani, neučinkoviti poljoprivredni radnici. Čitamo i o ostacima građanske inteligencije i o nejednakosti rodova unatoč sve većega uključenja ženske radne snage u proizvodnju zbog bijega kvalificiranih radnika. Diktatura Socijalističke jedinstvene partije Njemačke iz vlastila je sve posjednike imetka i stvorila nivelirano društvo s malim prosječnim dohotkom dok je socijalna hijerarhija u Saveznoj Republici Njemačkoj počivala na velikim razlikama dohotka.

Wehler se ne bavi pojedinostima u političkim procesima u Saveznoj Republici Njemačkoj. Zanima ga prije svega izgradnja socijalne države i razvoj kritičke javnosti. Nastoji prikazati uspjeh funkcionalnoga političkoga sustava, naime demokracije na podlozi ljudskih prava, diobe vlasti, parlamentarnoga sustava, federalizma, pravne i socijalne države. Ova posljednja trebala je ublažiti ekonomske i socijalne disparitete kapitalističkoga procesa rasta. Nakon uništenja njemačke nacionalne države, autora posebno zanima nova lojalnost stanovništva prema projektu europske integracije kao nadomjestka za diskreditirani nacionalizam i s time u vezi unutrašnja stabilizacija pri nastanku normalnoga života nakon nacizma i rata.

Europeizam postao je ekvivalent nacionalizma pod utjecajem »ekonomskoga čuda«, tj. šansa u europskom ekonomskom prostoru i na svjetskom tržištu. U Saveznoj Republici Njemačkoj se dobro živjelo bez »braće i sestara« na Istoku. Wehler drži da na mjesto nacionalizma, koji je uzvisio vlastitu naciju i nacionalnu državu kao političku religiju, nastaju novi temelji učinkovitosti i sposobnosti u okviru ustavne, pravne i socijalne države koja osigurava građanima bolji život nego nacionalna država.

Poslije izgradnje Berlinskoga zida sa strane Njemačke Demokratske Republike (1961), vlade Savezne Republike Njemačke nisu provodile aktivnu politiku sjedinjavanja. No kasnije je kancelar Brandt priznao Njemačku Demokratsku Republiku i poboljšao odnose s istočnoeuropskim zemljama i Sovjetskim Savezom. Wehler opisuje kako su se u Saveznoj Republici Njemačkoj socijalnom politikom nastojale ublažiti posljedice katastrofalne ratne hipoteke. Provedena je puna integracija više od jedne trećine bjegunaca i ratom oštećenih, što je bilo moguće zbog visoke konjunktуре. Socijalna država provodila je razne socijalne reforme da bi poboljšala životni standard. No autor misli da su njene velike subvencije određenim grupama stanovništva dovele do sniženja vrijednosti osobne odgovornosti i privatne inicijative. Poslije četrdeset godina zlatne egzistencije, širenje socijalne države se prekinulo u vrijeme smanjenja ekonomskoga rasta nakon prvoga šoka s naftnim cijenama 1973. godine. Poslije faze neograničene ekspanzije izdataka, došlo je doba nemogućnosti nastavka toga kretanja.

Veliku pažnju Wehler je posvetio nastanku kritičke javnosti kao »četvrte sile« i novoj političkoj kulturi. Paralelno s ekonomskim usponom tekao je politički proces modernizacije te promjene zapadnonjemačkoga identiteta od ukorijenjenog nacizma u liberalno-demokratsku zajednicu. Bio je to bolan proces učenja o tome kakav stav zauzeti prema civilizacijskom slomu u bliskoj prošlosti. To razlikuje Njemačku Saveznu Republiku od drugih gubitnika rata (Italije, Japana). Razračunavanje s nacizmom kao totalitarnim sustavom uzrokovalo je novo iskustvo i mentalitet. Prekinuta je potmula šutnja o nacizmu iz pedesetih godina. Autor drži da nigdje na Zapadu nije postojao tako jak utjecaj povjesničara na stvaranje mišljenja u glavnim pitanjima društvenoga i političkog samorazumijevanja, prije svega u oštroj raspravi o uzrocima, razvoju, utjecaju i posljedicama nacizma. Nasljedstvo nacizma postajalo je s novim identitetom sve više predmet do danas nedovršene javne, a ne samo stručne rasprave.

Uz ostalo Wehler polemizira s Foucaultom jer on smatra da je Holokaust erupcija unutarnje patologije Moderne koja nije proizašla iz posebnih problema Njemačke nego iz univerzalnih opasnosti s mogućnosti ponavljanja. Za razliku od univerzalnoga pesimizma Foucaulta, Wehler ne želi zanemariti pokretačke povijesne snage u Njemačkoj koje su izazvale Holokaust. Raspravlja o karakteru antisemitizma u Saveznoj Republici Njemačkoj s obzirom na državu Izrael.

Autor piše i o velikim problemima nove zapadnonjemačke vojske. Među političkim i društvenim kretanjima u Saveznoj Republici Njemačkoj, kojima se Wehler bavi, zanimljiva je interpretacija pokreta 1968. godine. On ustaje protiv njegovoga precjenjivanja kao odlučujuće pokretačke snage jer je kritička javnost kao i reforma obrazovanja postojala i prije a i kultura mladih počela se razvijati prije 1968. godine. Neomarksistička nova ljevica nije govorila o nacizmu nego o fašizmu kao univerzalnoj opasnosti za sve industrijske kapitalističke zemlje. Optuživala je generaciju očeva koja je nastojala prešutjeti svoje uloge u nacizmu. Wehler vidi šezdesetosmaški pokret kao izraz utopije, romantike, nerazumijevanja zbilje. Njegovi nositelji – studenti odbacivali su reprezentativnu demokraciju, ustavnu, pravnu i socijalnu državu, a slavili su komunističke diktatore »trećega svijeta«. Zbog toga autor ne može potpuno odijeliti taj pokret od njegove terorističke periferije iz koje se razvila RAF (*Rote Armee Fraktion*). Ta »Frakcija Crvene armije« izazvala je atentatima najtežu političku krizu u Saveznoj Republici Njemačkoj koja je ipak svladana. Wehler drži da još mnogo veća kriza nastaje s fundamentalnim islamizmom.

Ipak, pokret 1968. ima i pozitivnu bilancu. Izazvao je volju za kritički i politički angažman, mijenjao je životni stil odbacivanjem tradicionalnih normi. No od početnih političkih ciljeva preostali su samo individualizacija i neopterećeno uživanje života i konzuma.

Kada je riječ o problemima političke moći u Njemačkoj Demokratskoj Republici, autor upozorava na ustav iz 1968. (kopija sovjetskoga ustava iz 1936.) kojim se proglašava »socijalistička država njemačke nacije«, a ova prihvaća doktrinu

Brežnjeva o hegemoniji Sovjetskoga Saveza, tj. o njegovu pravu intervencije u svim državama istočnoga bloka. Pritom marksističko-lenjinistička ideologija nije mogla postići vjerodostojnost u stanovništvu. Izbljedio je legitimacijski antifašistički mit prema kojemu su samo komunisti vodili antifašistički otpor, a Njemačka Demokratska Republika se predstavljala kao jedina čuvarica progresivnoga njemačkog povijesnoga naslijeđa. Za fašizam kriva je samo kapitalistička elita, tj. sustav kapitalizma i njegovi agenti. Zato je vladajuća elita nakon prvotne denacifikacije bila spremna za kompromis s nekada zaslijepljenim i zavedenim sugrađanima bivšim nacistima. Nacistički antisemitizam gurnut je u pozadinu, a u istočnom bloku se početkom pedesetih godina pojavio novi antisemitizam u vezi s »titoizmom«. Tada su se židovski partijski funkcionari i Židovi uopće i u Njemačkoj Demokratskoj Republici okrivljavali za sva unutrašnja zla u vidu novoga antisemitizma preobučenoga u anticionizam.

Prema Wehleru, istočnonjemačka državna sigurnost (*Stasi*) obavljala je dublji nadzor stanovništva nego Gestapo do 1939. godine. Istočnonjemački režim nije nikada imao masovnu podršku kao Hitlerov pokret unatoč sveobuhvatnim masovnim organizacijama. Protiv režima Socijalističke jedinstvene partije Njemačke javio se doduše otpor u osamdesetim godinama, ali nije prelazio u jasno disidentstvo kao u Poljskoj, Mađarskoj i Češkoj. I opozicijski pokret uoči propasti Njemačke Demokratske Republike još se uvijek zadovoljavao reformama kao trećim putem između socijalizma i kapitalizma.

Vlast Socijalističke jedinstvene partije Njemačke opravdavala se utopijom marksizma-lenjinizma uz oponašanje sovjetske industrijske politike i tvrdila je da izgrađuje »narodnu demokraciju«. Prema Wehleru, riječ je o dogmatski izobličenom patološkom učenju u suprotnosti sa stvarnim povijesnim uvjetima, iskustvima i normama civilnoga društva. Zato je taj sustav patrijarhalnoga autoritativnog »sultanizma« sa svojom neograničenom samovoljom svršio u potpunoj katastrofi.

Wehler prikazuje izvanredno brz tempo fuzije obiju njemačkih država nakon 1989. od samo nekoliko mjeseci. Mirna revolucija građana Njemačke Demokratske Republike reagirala je na ekonomski slom, zagađivanje okoliša, korupciju političke elite i uopće na uskraćene životne šanse. Bez toga pokreta istočnonjemačkih građana, ali i odluke o neintervenciji sa strane Gorbačova, ne bi tako brzo došlo do sloma Socijalističke jedinstvene partije Njemačke i sjedinjenja jer u Zapadnoj Njemačkoj nije za to vladalo takvo oduševljenje. Propast istočnonjemačkoga satelitskog sustava povezana je dakako s krajem globalne konstelacije sila u prethodnih pedeset godina. Bio je to i kraj spekulacije o trećem putu između državnoga socijalizma i kapitalizma kao nestvarne iluzije koju je, prema Wehlerovu mišljenju, istočnonjemački građanski pokret predugo zastupao. Opisujući zapravo samouništenje Njemačke Demokratske Republike, autor zaključuje da je ona bila samo »fusnota« svjetske povijesti.

U analizi strukturalnih uvjeta i procesa kulture, Wehlerov pristup se ograničava na razmatranje onih institucija koje djeluju na temeljne socijalizacijske procese,

na »habitus«, mentalitet, sliku svijeta, posredovanje ideja i javno mišljenje. Zato on izostavlja teme o argumentacijama političke filozofije, o socijalnoj teoriji, o proznoj literaturi i njenu proširenju duhovnoga obzora razumijevanja svijeta. Kaže da »nova kulturna historija« ne može dati bolje interpretacije socijalne, ekonomske i političke povijesti unatoč strastvenoga isticanja amorfnoga i promjenljivoga pojma kulture. Drži da kulturno-historijske rasprave mogu rasvijetliti svoje specifične probleme, ali averzija protiv »velikih pripovijesti« izaziva, uz ostalo, nesposobnost te historioografske struje za sinteze. Već ima primjera da se socijalna historija može otvoriti kulturnim pitanjima, ali kulturna historija dosada nije u svoj rad uključila probleme socijalne i ekonomske povijesti. U svakom slučaju, Wehler ostaje kod svoje strukturne sheme suženoga pristupa kulturnim institucijama i njihove povezanosti s društvenom poviješću.

Kada je riječ o kulturi, autor govori o brojnim institucijama i procesima. Raspravljajući o protestantskim i katoličkim crkvama, spominje i njihovu djelatnost u postnacističko doba. Uz ostalo kaže da je katolički vrh imao važnu ulogu pri bijegu i spašavanju nacista. Spominje i takav bijeg vodstva hrvatskoga fašističkoga Pavelićeva režima. Pogotovo evangelički duhovnici zalagali su se poslije rata za amnestiju osuđenih nacista u potpunoj suprotnosti s njihovom suzdržljivošću prema proganjanim u nacističko doba.

Opširno prikazuje rast društva znanja i akademizacije u Saveznoj Republici Njemačkoj. Sustav obrazovanja mu je temelj za raspodjelu životnih šansi, naime pristupa sveučilištu za djecu srednjih građanskih klasa i kaže da se u epohi reformi još povećala socijalna nejednakost, tj. razmak prema mogućnosti studiranja radničke djece. Između ostaloga je zanimljivo pročitati da Wehler odbija oslobođenje studija od školarine jer je ona važna za kvalitativni pogon pouke i istraživanja. Autor se opširno bavi problemima kulturnoga razvoja u Saveznoj Republici Njemačkoj kao što su: literarno-publicističko tržište, proizvodnja knjiga, novine i časopisi, razvoj od radija i filma do masovne medijalne revolucije televizije. Posebno mi je zanimljiv njegov prikaz zadobivenoga i obranjenoga pluraliteta javnosti.

Što se tiče Njemačke Demokratske Republike, Wehler se prije svega obazire na nastojanja državnoga etatizma za dekristijanizacijom koja posebno pogađa evangeličku crkvu jer je ona većinska religija u Istočnoj Njemačkoj. U pitanju škola i sveučilišta pod diktaturom Socijalističke jedinstvene partije Njemačke autor ističe regrutaciju uglavnom klasno privilegirane »nove inteligencije« za sveučilišni studij u ekstremnoj suprotnosti s doktrinom jednakosti. Tvrdi da je broj studenata iz radničkih obitelji razmjerno ispod njihovoga udjela u Saveznoj Republici Njemačkoj. Mislim da se slaže s time što je većina najistaknutijih istočnonjemačkih povjesničara nakon prevrata maknuta sa svojih pozicija.

Wehlera prije svega zanima iskustvo dvostruke diktature u Istočnoj Njemačkoj: nacističke i one pod vlašću Socijalističke jedinstvene partije Njemačke. Kako drži da je to režim lijevo-totalitarne diktature, on se bavi totalitarističkim teorijama a

prije svega pitanjem razlike i sličnosti između nacističkoga režima i onoga njemačkih »boljševika«. Raspravljajući o različitosti, on kaže da Njemačka Demokratska Republika nije izazvala rat, nije izvršila masovno umorstvo Židova niti je vodila rat do uništenja protiv Slavena. No u početku ubijeno je na tisuće »klasnih neprijatelja«. Njemačka Demokratska Republika trajala je mnogo dulje nego »Treći Reich« pa su bili mogući drugačiji uvjeti života. Nacizam je njemački proizvod, a Njemačka Demokratska Republika je satelit sovjetske hegemonije. Nacizam se zasniva na borbi rasa, a njemački »boljševizam« vidi osnovnu pokretačku povijesnu silu u klasnoj borbi. Razlika je dakako i u socijalno-ekonomskim strukturama. Wehler međutim vidi i sličnosti između obiju diktatura. To su: jednopartijski sustav, apsolutna ideološka hegemonija na temelju monopola na »povijesnu istinu«, neograničena državna sila. U oba sustava nema pravne države nego pravo postaje služavka političkih interesa, stalno se krše temeljna ljudska prava, tajna policija nadzire stanovništvo, na djelu je opća militarizacija, nema autonomnoga društvenoga područja jer je sve pod vlašću partije. Naposljetku, sličnost je i u ideologiji savršenoga budućeg društva, novoga tipa arijskoga rasnog društva odnosno komunističkoga besklasnoga društva.

Na kraju se može zaključiti da je Wehlerova historija posebno poticajna. Svaka od njegovih složenih problemskih teza pobuđuje nove spoznaje i razmišljanja ne samo u odnosu na Njemačku i šire u europskim razmjerima nego i u vezi s društvenim razvojem u pojedinim državama ili regijama. Zato svaki čitatelj i čitateljica, koji se bave suvremenom povijesti, mogu iz toga djela steći određena nadahnuća za svoj vlastiti rad.